

**ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ՀԱՅ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ
ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՇՈՒՐՋ**

1920թ. դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը բռնազավթված Ալեքսանդրապոլում ստորագրվեց քեմալական Թուրքիայի կողմից սանձազերծված պատերազմի արդյունքներն ամփոփող բռնի ուժով պարտադրված ծանրագույն մի պայմանագիր, որով կասկածի տակ դրվեց հայոց պետականության հետագա գոյության հարցը: Այսօր անհերքելի է այն փաստը, որ կողոպտիչ այս պայմանագրի կնքումը հնարավոր դարձավ միայն խորհրդա-թուրքական ռազմաքաղաքական համագործակցության շնորհիվ: Համագործակցություն, որն ապահովեց Թուրքիայի հաղթանակն ու հույս ներշնչեց վերջինիս մեկընդմիջ ազատվելու դարավոր թշնամուց¹: Ուրեմն և զուր չէր Թուրքիայի արտգործնախարարի պաշտոնակատար Ահմեդ Մուխթար փաշան դեռևս 1920թ. նոյեմբերի 8-ին Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Զ. Կարաբեքիրին հրահանգում. «Ոչնչացնել հայերի բանակը, բռնախլել զենքը և բաժանել մուսուլմաններին, հայերին զրկել նոր բանակ ստեղծելու իրավունքից, տիրել երկաթուղիներին և անմիջական ուղղակի կապ հաստատել ադրբեջանական թուրքերի հետ»²:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կնքման հարցում, անշուշտ, պատասխանատվության իր բաժինն ունի նաև ՀՀ կառավարությունը, որը ռազմաքաղաքական առումով չկարողացավ կազմակերպել երկրի պաշտպանությունն արտաքին ներխուժումից, իսկ պարտություն կրելով՝ կնքեց քաղաքականապես անիրավահավասար պայմանագիր:

Հայ պատմագրությունը բազմիցս անդրադարձել է այս պայմանագրին, որովհետև ուժով պարտադրված լինելով՝ այն առայսօր վերագնահատման կարիք ունի:

Խորհրդային տարիներին Ալեքսանդրապոլի պայմանագրին անդրադարձել են Բ. Բորյանը, Ջ. Կիրակոսյանը, Գ. Գալստյանը, Է. Ջոհրաբյանը, Ա. Եսայանը, Մ. Արզումանյանը, Ս. Ալիխանյանը և ուրիշներ³, որակելով այն որպես ստորագուցիչ, հրեշավոր և նույնիսկ դավաճանական⁴: Սակայն ոչ միշտ է կարելի համաձայնվել խորհրդահայ պատմագրության կողմից հնչեցված մեկնաբանություններին և առավել ևս տրված գնահատականներին: Օրինակ՝ Ա.Կարինյանը բանակցություններում Խորհրդային

¹ М. Кемаль, *Путь новой Турции*, т. 3, М., 1934, с.314.

² Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 3, գ. 31, թ. 6:

³ Б.Борьян, *Армения, международная дипломатия и СССР*. Ч.II, М.-Л., 1929, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Ջ.Կիրակոսյանի խմբ., Եր., 1972: Գ.Գալստյան, *Հայաստանը և մեծ տերությունները (1917-1923)*, Եր., 1999: Է.Ջոհրաբյան, *Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները (1920-1922թթ.)*, Եր., 1979: Ա.Եսայան, *Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը (1920-1922)*, Եր., 1967: Մ.Արզումանյան, *Արհավիրքից վերածնունդ*, Եր., 1973: Ս.Ալիխանյան, *Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում 1917-1921 թթ.*, Եր., 1966:

⁴ Լեռ, *Անցյալից, Թիֆլիս*, 1925, էջ 455, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, Եր., 1967, էջ 111: Ս.Ալիխանյան, *Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում 1917-1921թթ.*, Եր., 1966, էջ 252: Մ.Ադաբյան, *Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից*, Եր., 1976, էջ 796: Բ.Օհանջանյան, *Դաշնակցությունն առանց դիմակի*, Եր., 1980, էջ 153: Հր.Միսնյան, *Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը*, Եր., 1986, էջ 530 և ուրիշներ:

Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բ. Մդիվանու միջնորդության մերժման մեղավոր համարում է հայկական պատվիրակության ղեկավար Ալ. Խաախյանին՝ հայտարարելով, թե վերջինս ոչ միայն հրաժարվել է Մդիվանու ծառայություններից, այլև Ս. Վրացյանին ուղարկած հեռագրում մեղադրել է նրան վնասակարության մեջ⁵։ Մինչդեռ Ալ. Խաախյանն իր հուշերում գրում է, թե ինքը շատ միգրեր է թափել, որ Ռուսաստանի ներկայացուցիչը մասնակցի բանակցություններին, բայց չի կարողացել փոխել թուրքերի վճռական դիրքը⁶։ Ինչ վերաբերում է Մդիվանու գործունեության վնասակարությանը, ապա այդ մասին խոսվում է միայն նոյեմբերի 29-ին, երբ Կարաբեքիրն արդեն հինգ օր անաջ մերժել էր Մդիվանու՝ որպես միջնորդի մասնակցությունը խորհրդածոյովին, և վերջինս Ալեքսանդրապոլում պարզապես գրադված էր խորհրդային իշխանության քաղաքականք⁷։

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի շուրջ խորհրդահայ պատմագրության կողմից պատմական փաստերի միտումնավոր կեղծման մեկ այլ դեպք կարելի է համարել այն հայտարարությունը, թե «դաշնակները, տեսնելով խորհրդային կարգերի հաղթանակը Հայաստանում, անդամահատեցին վերջինս և նրա մի մասը՝ Ղաթսի և Արդահանի մարզերը, Երևանի մահաճգի Սուրմալուի գավառը դավաճանաբար հանձնեցին թուրքիային»⁸։

Ինչ խոսք կարող է լինել այդ տարածքները միտումնավոր թուրքերին հանձնելու մասին, երբ թշնամին հենց Խորհրդային Ռուսաստանի թողտվությամբ էր զենքի ուժով գրավել վերոնշյալ տարածքները և Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով ստիպել այն ընդունել։

Խորհրդահայ պատմագրության մեջ տեղ գտած մեկ այլ կեղծիքի համաձայն՝ ՀՀ դաշնակցական կառավարությունը 1920թ. նոյեմբերի 30-ի՝ լույս զեկտեմբերի 1-ի գիշերը կայացած նիստում որոշել է դաշնակցել Կարաբեքիրի հետ՝ ընդդեմ Խորհրդային Հայաստանի⁹։ Իրականում՝ ճակատագրական այդ նիստում մի կողմից՝ ընդունվել է Բ. Լեզրանի վերջնագիրը Հայաստանի՝ խաղաղ ճանապարհով խորհրդայնացման, իսկ մյուս կողմից՝ Բ. Կարաբեքիրի վերջնագիրը հաշտության պայմաններն ընդունելու վերաբերյալ¹⁰։

Փաստորեն Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կնքման գործում խորհրդահայ պատմագրությունը, երբեմն նույնիսկ միտումնավոր կեղծելով պատմական փաստերը, մեղադրում է Հայաստանի դաշնակցական կառավարությանը՝ մոռանալով, որ ստորագրուցիչ այդ փաստաթղթի կնքման հիմնական մեղավորը Խորհրդային Ռուսաստանն է, որ, համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության մոլուցքով տարված, քեմալականներին ցույց տվեց ռազմական, նյութական ու քաղաքական աջակցություն։

Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի գնահատման խնդրին անդրադարձել են նաև սփյուռքի հեղինակները։ Ընդ որում, եթե ՀԶԴ գործիչները (Ս. Վրացյան, Ռ. Փիրումյան, Ա. Ահարոնյան) փորձել են հիմնավորել պայմանագրի կնքման պատմական անխուսափելիությունը՝ նշելով, թե Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ստորագրվել է «հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությանն սպառնացող մահացու վտանգից դրդված»¹¹,

⁵ Ա. Գարինյան, *Դաշնակցությունը փաստերի դեմ*, Թիֆլիս, 1926, էջ 40։

⁶ Ալ. Խաախյան, *Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը*, Բեյրութ, 1968, էջ 301։

⁷ ՀԱՄ, ֆ. 4033, ց. 3, գ. 57, թ. 1։

⁸ Ա. Հակոբյան, *Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921 թ.*, Էր., 1948, էջ 11։

⁹ Ա. Մնացականյան, *Ընդդեմ պատմության դաշնակցական ենեզափոխության*, Եր., 1976, էջ 46։

¹⁰ Ա. Հակոբյան, *Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920 թթ.)*, Եր., 2005, էջ 326-327։

¹¹ Ս. Վրացյան, *Հայաստանի Հանրապետություն*, Բեյրութ, 1958, էջ 503։

«սպառնալիքի և ճնշման տակ»¹² կամ «իբրև հաղթող կողմից պարտվող կողմին բռնությանը պարտադրված պայմանագիր»¹³, ապա սփյուռքի ոչ դաշնակցական որոշ հեղինակներ, ինչպիսիք են, օրինակ՝ Շ. Նաթալին, Ջ. Մաքրլյանը և Մ. Ավետյանը, խորհրդային պատմաբաններից ոչ պակաս ծանր որակումներ են տվել՝ պայմանագիրը համարելով «հայրենադավ և մաքսանենգ», «գերագույն դավաճանություն»¹⁴:

Ամփոփելով վերը ասվածը՝ նշենք հետևյալը. հայ պատմագրությունը բազմիցս անդրադարձել է մեր ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող Ալեքսանդրապոլի պայմանագրին: Նախորդ ինը տասնամյակների ընթացքում հավաքվել ու շրջանառվել է խնդրին առնչվող հսկայական փաստական նյութ: Այդուհանդերձ գիտական գրականության մեջ փաստաթղթին արվել են ոչ միանշանակ, երբեմն հակասական մեկնաբանություններ ու գնահատականներ:

Իսկ ի՞նչ է տեղի ունեցել իրականում, ինչո՞ւ Ալ. Խատիսյանն Ալեքսանդրապոլում պայմանագիր ստորագրեց, և պատմաիրավական ի՞նչ հիմքեր կան չճանաչելու համար այդ փաստաթղթի օրինականությունը:

1920թ. նոյեմբերի 30-ի երեկոյան թուրքերը վերջնագիր ներկայացրին Հայաստանին: Դրանից մի քանի ժամ առաջ ՀՀ վարչապետ Ս.Վրացյանին Հայաստանի խորհրդայնացման մասին վերջնագիր ներկայացրեց նաև Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանը: Նոյեմբերի 30-ի՝ լույս դեկտեմբերի 1-ի գիշերը տեղի ունեցած ճիստում ՀՀ կառավարությունը որոշեց ընդունել Հայաստանի խորհրդայնացման վերաբերյալ Լեգրանի վերջնագիրը, սակայն առաջարկեց իր նախապայմանները. 1. Հայաստանը ճանաչել անկախ, 2. քաղաքացիական կռիվներ թույլ չտալ, 3. կառավարության մեջ ընդգրկել նաև դաշնակցականների և 4. թուրքերի հետ հաշտություն կնքել¹⁵: Նախապայմաններից վերջինը թույլ է տալիս ենթադրել, որ իշխանությունից հեռացող դաշնակցական կառավարությունը թուրքերի հետ որևէ փաստաթղթի ստորագրում չէր նախատեսում՝ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը թողնելով խորհրդային իշխանությունների տնօրինությանը: Այդուհանդերձ, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ստորագրեց հենց հրաժարական տված և իշխանությունը Հայիեղկոմին հանձնած կառավարության պատվիրակությունը:

Դաշնակցական պատմագրությունը տեղի ունեցածը բացատրում է հետևյալ կերպ. առաջին՝ պայմանագիրը կնքվել է մի քանի օրով Խորհրդային Հայաստանի փաստական իշխանության տեղ Դրոյի համաձայնությամբ, երկրորդ՝ Կարաբեքիրը սպառնում էր չստորագրելու դեպքում հայ պատվիրակների հետ Ալեքսանդրապոլի ամրոցում հաշվեհարդար տեսնել, իսկ հետո շարունակել ռազմական գործողությունները մինչև Երևան¹⁶:

Այն, որ Բ. Կարաբեքիրը քաջատեղյակ էր Հայաստանի քաղաքական զարգացումներին, փաստ է: Նախքան Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ստորագրումը Հայ-

¹² Ռ. Փիրույյան, Հայաստանը ՀՅԴ-բռնիկ հարաբերությունների ոլորտում 1917–1921, Եր., 1997, էջ 295:

¹³ Ա. Անարտեյան, Մարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան (քաղաքական օրագիր), Բոստոն, 1943, էջ 110–111:

¹⁴ Շ. Նաթալի, Երեք դաշնագիր (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի), Բեյրութ, 1957, էջ 3, 12: Ջ. Մաքրլյան Երեք դաշնագրեր (Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի դաշնագրերը 1920–1921 թթ.), Բեյրութ, 1979, էջ 82: Մ. Ավետյան, Հայ ազատագրական ազգային հիսնամյա (1870–1920) հուշամատյան և գորավար Անդրանիկ, Փարիզ, 1954, էջ 231 և այլն:

¹⁵ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), փաստաթղթերի և կյուրերի ժողովածու, Եր., 2000, էջ 381:

¹⁶ Վլ. Ղազախեցյան, Հայաստանը 1920–1940 թթ., Եր., 2006, էջ 12:

հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանը Դիլիջանից հեռագրել էր նրան՝ տեղեկացնելով Հայաստանի խորհրդայնացման մասին: Ինքն էլ պատասխան հեռագրով շնորհավորել էր Հայաստանի խորհրդայնացումը¹⁷: Թուրքական պատվիրակությունն ուղղակի հնարավոր բոլոր միջոցներով ջանում էր հաշտություն կնքել ՀՀ դաշնակցական կառավարության հետ՝ խորհրդայնացող Հայաստանի նոր իշխանություններին կատարված փաստի առջև կանգնեցնելու համար: Ալեքսանդրապոլի դեսպերից երկուս ու կես ամիս անց՝ 1921թ. փետրվարի 20-ին, Կ. Պոլսի պատրիարքարանում կայացած հանդիպման ժամանակ Ալ. Խատիսյանը, արդարանալով իր իսկ կնքած տխրահռչակ պայմանագրի համար, պատմել էր, թե հայկական պատվիրակության վրա բարոյառեգաբանական ճնշում գործադրելու համար Զ. Կարաբեքիրը մույնիսկ հրամայել էր սենյակի պատուհանի տակ, որտեղ ընթանում էին բանակցությունները, 2 կախաղան կանգնեցնել՝ 4 դիակնեքով:

Ըստ Ե. Սարգսյանի՝ դաշնակցականները ստորագրեցին Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը՝ ուղղակի համոզված լինելով, որ այն իրավական ուժ չի ունենա¹⁸: Դրոն ինքը դեկտեմբերի 2-ի երեկոյան՝ Խատիսյանի հետ ունեցած հեռախոսազրույցի ժամանակ, այն կարծիքին էր, թե Խորհրդային Հայաստանը «հեղափոխական հրկրների միակ բարեկամ հեղափոխական Ռուսիայի» միջոցով Թուրքիայի հետ կգտնի ընդհանուր լեզու¹⁹:

Կարո՞ղ էր արդյոք Ալ. Խատիսյանը հրաժարվել պայմանագիրը ստորագրելուց: Մեր կարծիքով, այո՛, որպես հիմնավոր փաստարկ հայտարարելով, թե ինքը միջպետական հարաբերություններ կարգավորող փաստաթուղթ ստորագրելու իրավունք չունի, որովհետև այն կառավարությունը, որ ինքն էր ներկայացնում, դեկտեմբերի 2-ի ժամը 16.00-ից այլևս գոյություն չունի: Ավելին, Ալ. Խատիսյանը, որպես հիմք ընդունելով Երևանի համաձայնագրի 7-րդ կետը, որով Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը պարտավորվում էր անհապաղ զինված ուժեր կենտրոնացնել անհրաժեշտության դեպքում ՀՄԽՀ անկախությունը պաշտպանելու համար²⁰, կարող էր հրաժարվել պայմանագիրը ստորագրելուց՝ ամբողջ պատասխանատվությունը դնելով նորահռչակ խորհրդային կառավարության վրա: Ուրեմն և գուր էին Ս. Վրացյանի այն կասկածները, որ «եթե Խատիսյանը հրաժարվեր ստորագրելուց, ապա Արաքսի ափին կանգնած թուրքերը առաջ կշարժվեին, և մինչև ռուս զորքերը հասնեին Էջմիածին ու Երևան, հնարավոր էր, որ էլ հայ չմար»²¹: Մեր կարծիքով, Թուրքիան, որ արդեն գրավել էր «Ազգային ուխտով» իրեն «հասանելիք» հայկական տարածքները՝ Խորհրդային Հայաստանից ևս մեկ-երկու գավառ «պոկելու» համար չէր համարձակվի վտանգի տակ դնել խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների ապագան:

Ուրեմն և Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ընդունման թերևս միակ պատմադարական հիմքն այն է, որ Հայաստանը պարտվել էր Թուրքիային, և վերջինս հաղթողի իրավունքով և ուժի սպառնալիքով նրան պարտադրել էր ծանր պայմանագիր:

Ալեքսանդրապոլի հաշտության պայմանագիրը միջազգային իրավական նորմերին համապատասխանության տեսակետից դիտարկելիս կարելի է տեսնել, որ այն ի սկզբանե չի ունեցել իրավական ուժ: Պայմանագրի ստորագրման պահին Ալ. Խատիսյանի պատվիրակությունը ՀՀ կառավարության հրաժարական տալու պատճառով, դա-

¹⁷ Դ. Փիլոսոփյան, *Եզվ. աշխ.*, էջ 295:

¹⁸ Ер. Саркисян, *За кулисами. Как родился Московский договор 1921 г.* (Литературная Армения, Ер., 1991, N 1, с. 79).

¹⁹ Է. Զոհրաբյան, *Եզվ. աշխ.*, էջ 115:

²⁰ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ. (քաղաքական պատմություն)..., էջ 384:

²¹ Ս. Վրացյան, *Եզվ. աշխ.*, էջ 503-504:

դարել էր պետական պաշտոնական լինելուց²², իսկ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի (այսուհետև՝ ԹԱՄԺ) պատվիրակությունը անօրինական էր (այդ պահին Թուրքիայում օրինական իշխանություն էր համարվում Կ. Պալսի սուլթանական կառավարությունը) և միջազգայնորեն չճանաչված։ Այսինքն՝ կողմերը միջպետական հարաբերություններ կարգավորող փաստաթուղթ կնքելու իրավասություն չունեին։ Փաստաթուղթն իրավական ուժ չունեի մաս այն պարզ պատճառով, որ չէր վավերացվել կողմերից և ոչ մեկի կողմից, մինչդեռ, ըստ 18-րդ հոդվածի, դա պիտի արվեր մեկամյա ժամկետում։ Իսկ միջազգային պայմանագրային իրավունքի նորմերի համաձայն՝ չվավերացված պայմանագիրը չէր կարող լինել միջազգային իրավունքի աղբյուր և պարտավորություններ առաջացնել կնքող կողմերից որևէ մեկի համար։

Հենց դա նկատի ունեն ՌՄՖԽՀ արտգործնախարար Գ. Չիչերինը, երբ Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպան Ալի Ֆուադին եղած 1921թ. ապրիլի 8-ի նոտայում գրում էր. «Ես ինձ թույլ եմ տալիս Չեզ հիշեցնել, որ Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը կնքվել է դաշնակցական կառավարության կողմից այն պահին, երբ արդեն հռչակված էր Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը, և որ դա վավերացված չէ...»²³։ Դա նկատի ունեն մաս Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը, որը 1920թ. դեկտեմբերից մինչև 1921թ. հունվարն ընկած ժամանակահատվածում մի քանի անգամ նոտա-հռչակ էր և ներկայացրել Թուրքիայի կառավարությանը՝ առաջարկելով ամփոփապես բանակցություններ սկսել նոր բովանդակությամբ արդարացի պայմանագիր կնքելու համար²⁴։

Պայմանագիրը չճանաչվեց մաս եվրոպական երկրների կողմից։ Հայ-թուրքական հաշտության բանակցություններից շարքերն առաջ՝ 1920թ. նոյեմբերի 2-ին, բյուրո-կառավարությունը, կանխազգալով Հայաստանի մոտալուտ պարտությունը, Եվրոպայում ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Ա. Ահարոնյանի միջոցով տեղեկացնում է Անտանտի երկրներին, թե շրջապատված լինելով թուրք և բուլղարի թշնամիներով՝ հարկադրված է լինելու ծանր պայմանագիր ստորագրել, ուստի հորդորում է իր դաշնակիցներին չընդունել ստորագրելիք փաստաթուղթը²⁵։ ՀՀ կառավարությունը մմանատիպ բողոք էր ուղղել մաս Ազգերի լիգային²⁶։

Լոնդոնի 1921թ. փետրվար-մարտյան միջազգային խորհրդաժողովը, որպես հիմք ընդունելով Ազգերի լիգայի 1919թ. ընդունած կանոնադրության 20-րդ հոդվածը, որի համաձայն՝ «արգելվում էր ուժի կամ ուժի կիրառման սպառնալիքի միջոցով պայմանագրի պարտադրումը», չեղյալ համարեց Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը²⁷։ Ի

²² Ա. Հակոբյանը, անդրադառնալով դեկտեմբերի 2-ի երեկոյան կայացած Ալ. Նատիսյան-Դրո հայտնի հետախուսազորայցի, վստահեցնում է, թե Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը կնքվելուց մի փոքր առաջ Նատիսյանը, այնուամենայնիվ, որոշ լիազորություններ վերստացել էր, որովհետև Դրոն, որ Հայաստանի նախկին կառավարության և Հայեղեկումի միջև մի քանի օրով կայի ու իրավահաջորդի գործառնության իրականացնողն էր, փաստաթուղթը ստորագրելուն դեմ չի արտահայտվել (Մանրամասն տե՛ս Ա. Հակոբյան, Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Եր., 2010, էջ 58)։

²³ Տ. Մանուկյան, Ցավալի պայմանագրեր, Եր., 2007, էջ 350։

²⁴ Генотид армян (документы и комментарии), сост. проф., Ю. Г. Барсегов, т. 2, ч. 1, М., 2003, стр. 376.

²⁵ Ա. Ահարոնյան, նշվ. աշխ., էջ 111-112։

²⁶ Г. Махмуран, Лица Нацм, Армянский вопрос и Республика Армения, Ер., 1999, стр. 123.

²⁷ Մ. Ասլանյան, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերի համեմատական վերլուծության փորձ, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Եր., 2005, թիվ 1, էջ 180։

դեպ, այդ նորմն այսօր ամրագրված է ՄԱԿ-ի կանոնադրությունում և Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին Վիեննայի 1969թ. մայիսի 23-ի կոնվենցիայում²⁸:

Փաստորեն, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը պարտադրված է ուժով, միջազգային պայմանագրային իրավունքի տեսակետից անընդունելի է և չվավերացված: Փաստաթղթի ստորագրումից առաջ և հետո հայկական կողմը տեղյակ է պահել միջազգային հոնորությանը առ այն, որ իրեն ուժի ու սպառնալիքի միջոցով պարտադրվում է պայմանագիր, ուստի այն պետք է հայտարարվի չեղյալ:

Անկախ իր իրավական հիմքից, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, անշուշտ, քաղաքական, քաղաքական և հոգեբանական մեծ ազդեցություն է ունեցել հայ-ռուս-թուրքական հետագա հարաբերությունների (մաս բանակցությունների) արդյունքների վրա: Հայաստանի և Թուրքիայի միջև միջնորդ հանդիսանալով՝ Խորհրդային Ռուսաստանը, առանց արդեն խորհրդայնացած Հայաստանի կարծիքը հաշվի առնելու, 1921թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրով ոչ միայն ճանաչեց Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Թուրքիայի տարածքային ձեռքբերումները, այլև դրանք մի քանի ամիս անց Կարսում հարկադրեց ընդունել մաս Խորհրդային Հայաստանին:

РАЗМЫШЛЕНИЯ ОБ АЛЕКСАНДРАПОЛЬСКОМ АРМЯНО-ТУРЕЦКОМ ДОГОВОРЕ

Резюме

А. Айрапетян

В 1920 г., в ночь со второго на третье декабря, в захваченном турецкими войсками городе Александрополе был подписан тяжелейший для армянского народа договор.

Будучи вынужденно подписанным, данный договор с момента подписания считался неприемлемым и недействительным с точки зрения международного договорного права, и потому не может являться действенным и обязывать ни одну из сторон. До и после подписания договора армянская сторона периодически освещала международное сообщество и предъявляла жалобы великим державам о том, что данный договор был насильственно навязан.

Тем не менее, договор, независимо от своей правовой основы, имел влияние на дальнейшие трехсторонние (русско-армяно-турецкие) отношения и, в первую очередь, на Московский и Карсский договоры.

²⁸ Հոդված 52. «Պայմանագիրը համարվում է առ ոչինչ, եթե կնքված է ուժի սպառնալիքի կամ այն կիրառելու միջոցով ՄԱԿ-ի կանոնադրությամբ ամրագրված միջազգային իրավունքի սկզբունքների խախտմամբ» (մանրամասն տե՛ս Միավերված ազգերի կազմակերպության կանոնադրություն, Եր., 2001, էջ 6, Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին Վիեննայի 1969 թ. մայիսի 23-ի կոնվենցիա, մաս 5, բաժին 2):